

UOT 94 (479.24)

**ERMƏNİSTAN SSR-DƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK
TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIMI SİYASƏTİ (1988-1991)****Ə.C.QURBANLI***AMEA A.A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutu**qurbanli.68@mail.ru*

Bu məqalədə Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya və soyqırımı siyasəti təhlil edilmiş, soydaşlarımızın başına gətirdiyi faciələr öz əksini tapmışdır. Qeyd edilir ki, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyası Ermənilərin torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiaları ilə bir vaxta düşmüş, "Böyük Ermənistan" mifik planına uyğun həyata keçirilmişdir. Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı adi insan hüquqları pozulmuş, bu siyasət amansızlıqla həyata keçirilmiş, yüzlərlə azərbaycanlı soyqırımı siyasətinə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: deportasiya, azərbaycanlı, Ermənistan, soyqırım

Sovet imperiyası dövründə hakim ideoloji çərçivə ayrı-ayrı xalqların və millətlərin tarixinin obyektiv yazılmasına imkan vermədiyindən Azərbaycan türklərinin indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya tarixi də öyrənilməmişdir. Yalnız sovet imperiyasının çökməsindən sonra xalqımızın tarixinin obyektiv tədqiqinə maraq güclənmiş, öyrənilməsi qadağan edilən problemlər barədə tarixi həqiqətlər üzə çıxarılmışdır.

Məhz Ermənistan Respublikası ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı dəfələrlə həyata keçirilmiş deportasiya siyasətinin araşdırılması bu cəhətdən aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən bu hadisələr son vaxtlaradək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Fərəhli haldır ki, son illərdə azərbaycanlıların tarixi taleyi ilə bağlı elmi araşdırmaların sayı çoxalmış, bu işə diqqət xeyli artmışdır.

Cəmiyyətimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, əsasən də Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı tarix elmimizin bir çox problemlərini, xüsusən də baş vermiş hadisələrin öyrənilməsinə münbit zəmin yaratmış, araşdırmaların aktuallığını ön plana çəkmiş, tariximizin dərinədən və qərəzsiz öyrənilməsinə bir daha şərtləndirmişdir.

Müstəqillikdən sonrakı illərdə Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsr 80-ci illərin axırları, 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası problemi öyrənilməmiş, problem 1948-1953-cü illər

deportasiyası ilə məhdudlaşdırılmışdır. Göründüyü kimi problemə münasibətdə tarixşünaslığımızda ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Ona görə də bu problemə xüsusi fikir verilməsi zərurəti ortaya çıxır.

XX əsrin 80-ci illərin axırlarında erməni millətçiləri üçün əlverişli tarixi şərait yarandı. Belə ki, Sovetlər İttifaqı dərin sosial, iqtisadi və siyasi böhran qarşısında qalmış, Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun apardığı “Perestroyka” siyasəti nəinki sovet cəmiyyətində yaranmış repressiv inkişafı nizamlaya bilmiş, əksinə ölkənin bütün regionlarında mərkəzdənqaçma meyillərini xeyli gücləndirmişdi.

Ölkədə gedən prosesləri diqqətlə izləyən “erməni siyasətçiləri” və şovinist dairələri imperiyanın dağılmaqda, çökməkdə olduğunu hiss edir, dağılmaqda olan imperiyanın xarabalıqları altından böyük bir ərazi ilə çıxmaq istəyirdilər. Onlar bu məqsədlə Azərbaycanın əzəli və tarixi tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları etməyə və onu Ermənistanla birləşdirmək üçün mübarizəyə başladılar.

Ermənistan KP MK-nın 5 yanvar 1988-ci il plenumundan sonra, respublikada və Dağlıq Qarabağda dramatik hadisələr başladı [12, 14]. SSRİ rəsmi dairələrinin himayəsi ilə Stepanakertdə və Yerevanda kütləvi mitinqlər keçirilməyə başladı. Mitinqlərdə “Qarabağ merna” (“Qarabağ bizimdir”), “Rədd olsun türklər” kimi millətçi şüarlar səslənirdi [4, 12].

Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdən bəhanə kimi istifadə edən erməni millətçiləri aborigen türk əhalisini onlara məxsus tarixi torpaqlarından qovulmasını həyata keçirilməsinə başladılar. Ermənilərin əsas zərbəsi Qafan rayonunun türk kəndlərinə yönəldi. Həmin günlərdən başlayaraq azərbaycanlıların ilk qaçqın dəstəsi Azərbaycan SSR-ə gəlməyə başladı [11, 6]. Qafan rayonundan Azərbaycan türklərinin qovulması ilə bütün azərbaycanlıların respublika ərazisindən qovulmasının əsası qoyuldu.

Ermənilər Azərbaycan türklərini qovmaqla bir tərəfdən onların arasına vahimə salmağa və hamılıqla Ermənistanı tərk etməyə, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşdirilməsinə və erməni-azərbaycanlı münaqişəsi törədilməsinə can atırdı. Qafan hadisələri də onların təhrikçilik siyasətindən başqa bir şey deyildi. Fevralın 28-də Sumqayıtda ermənilərə qarşı törədilən hadisələr Ermənistandan axıb gələn çoxsaylı qaçqınlarla əlaqəli olsa da, erməni təhrikçiləri onların törədicisi olmuşlar [11, 272].

Ermənistan mətbuatı azərbaycanlı qaçqınlar haqqında informasiyanı bir neçə gündən sonra respublika mətbuatına çıxarmaqla ictimai rəyi Sumqayıt hadisələrinə yönəldir, qaçqınlar axınını orada baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirməyə cəhd edirdilər.

Münaqişənin ilk vaxtlarında Azərbaycan türklərinə qarşı hədə-qorxu, şantaj, döyülmə kimi üsullardan istifadə olunurdusa, Sumqayıt hadisələrindən sonra bu münasibət kəskin şəkildə özünü göstərməyə başladı. Ermənistan DİN-İ A.Şahinyan martın 5-də televiziya ilə çıxışında milli zəmində toqquşma faktının qeydə alındığı barədə məlumat verirdi [2, №57, 1988].

Rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiq metodundan istifadə edərək, onların yaşadığı kəndlərə çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırdılar. Ərzaq üçün rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar döyülür, təhqir edilir, xəstəxanalarda xəstələrə tibbi yardım göstərilmirdi [6, №290,1988].

May ayının 11-12-də erməni millətçiləri Şirazlıda dəhşətli qırğınlar törətdilər. Ermənilərin hücumları nəticəsində 64 azərbaycanlı evi dağıdılmış, 8 mənzil yandırılmış, 80-dən artıq azərbaycanlıya isə bədən xəsarəti yetirilmişdi [11, 26]. Mart-iyun aylarında Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə 30 minə qədər azərbaycanlı qaçqın gəlmişdi [10, 206].

Ermənistanda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycana qaçqın axını güclənmişdi. Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələri 10 iyul 1988-ci ildən etibarən ilk dəfə olaraq azərbaycanlı qaçqınlar barədə məlumat verirdi. Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların sayı o qədər çox idi ki, Azərbaycan hökuməti qaçqınların işi üzrə xüsusi komissiya yaratmışdı [6, №162,1988].

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarından qovulması mərhələ-mərhələ həyata keçirilirdi. Noyabr ayının əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türkləri əleyhinə mitinqlər keçirilir, onların dərhal respublika ərazisindən qovulmasını tələb edirdilər. 1988-ci ilin noyabrın 4-də “alimlər və yenidənqurma uğrunda mübarizə”yə həsr olunmuş mitinqdə Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü R.Kazaryan xalqa çağırışında bildirirdi: “Dəstələrin köməyiylə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək üçün nadir imkanlar verilmişdir. Mən bunu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm” [3, 15].

Respublikada faciəli hadisələrin qarşısını almaq üçün noyabrın 24-də Yerevan şəhərində hərbi komendant saati tətbiq edildi. General V.Samsonovun rəhbərliyi ilə Ermənistana göndərilmiş qoşun hissələri yerli hökumətə tabe edilmiş, bəzi hallarda respublika rəhbərliyinin xüsusi göstərişi əsasında nəzarəti həyata keçirirdi. Hərbi komendantlığın fəaliyyətinin izlənməsi və təhlili göstərir ki, komendantlıq azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq kimi funksiyanı yerinə yetirmək əvəzinə yoxlanılmamış, dezinformasiyalar verməklə əhali arasında çəşqinlik yaradır, yalan məlumatlarla ermənilərin qisasçılıq hislərini daha da qızışdırırdı.

“Qarabağ” komitəsinin və onun “saqqallı” üzvlərinin Quqark rayonunun Şaumyan (Vartana) kəndinə hücumu nəticəsində 14 nəfər vəhşicəsinə öldürülərək yandırılmışdı. Təkcə, Quqark rayonunda 30-dan çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [1, 138]. Yerevan şəhəri xüsusi rayonunun hərbi komendantı V.Samsonovun məlumatında Quqark rayonunun azərbaycanlılarının erməni özbaşnalıqlarından yaxa qurtarmaq üçün dağlara çəkildiyi bildirilirdi [7, №281, 1988]. V.Samsonovun 2 dekabr 1988-ci ildə verdiyi məlumatda isə Quqark, Kalinino, Stepanavan rayonlarında baş vermiş toqquşmalarda artıq ölüm hadisələri törədildiyi xəbər verilir, azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda vəziyyətin kəskin və ağır olduğu əhalinin diqqətinə çatdırılırdı [7, №282].

Ermənistanda azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri qorunmadığından əslən Ermənistandan olan azərbaycanlılar Azərbaycan hökumətindən onların ailələrinin təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməsini tələb edirdilər. Yaranmış vəziyyətlə bağlı Quqark, İcevan, Krasnoselo, Vardenis, Qafan rayonlarının keçmiş vətəndaşları noyabrın 30-da hərbiçilərlə birlikdə bu rayonlarda olmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, bu rayonlarda vəziyyət hələ də ağırdır, demək olar ki, azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri Sovet əsgərləri tərəfindən qorunmur [6, №280,1988].

Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Usik Harutyunyan yaranmış vəziyyətlə bağlı rəsmi şəkildə bildirirdi ki, respublikanın bir sıra rayonlarında, Quqark, Stepanavan, Ararat, Vardenisdə vəziyyət, xüsusilə ağır və nəzarət olunmazdır. Bu rayonlarda milli zəmində toqquşmalar olmuş və ölüm hadisələri baş vermişdir [7, №286,1988].

Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri təmin edilmədiyindən Azərbaycan hökuməti və Bakı şəhəri xüsusi rayonunun hərbi komendantı M.Tyaqunov müvafiq tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Azərbaycan hökuməti və hərbi komendantlığının gördüyü tədbirlər nəticəsində azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülməsi prosesinə başlandı. Görülən tədbirlər nəticəsində dekabrın 1-dən 2-dək Masis rayonundan 3800, Spitakdan 400 nəfər, Ararat rayonundan 450 nəfər, Kalininodan 150 nəfər, Kirovakandan 482 nəfər, Stepanavandan 614 nəfər hərbi vertolyotlarla Azərbaycan ərazisinə daşınmışdır. Hökumət tərəfindən verilən məlumatda isə bildirilirdi ki, dekabrın 2-dək qaçqınların sayı 78 min nəfərdən artıq olmuşdur [6, №282, 1988].

Sovet rəhbərlərinin separatizmi himayə etməsi nəticəsində Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan türklərinin yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məntəqələri tamamilə boşaldıldı. Ümumiyyətlə, Ermənistanın 22 kənd rayonundan və 6 şəhərindən 231 mindən artıq əhali tarixi etnik torpaqlarından zorakılıqla qovuldular [1, 150].

1991-ci il avqustun 8-də Ermənistan SSR ərazisində qalmış Nüvədi kəndi rus hərbiçiləri və erməni silahlı birləşmələri tərəfindən zor gücünə boşaldıldı. “Azərinform” Azərbaycan DTK-ya istinadən yaymış olduğu məlumatda bildirirdi ki, avqustun 8-də hərbi qulluqçular kəndi tərk etməyə məcbur olaraq, erməni silahlı dəstələri qarşısında onu müdafiəsiz qoymuşlar. Ermənistanın xüsusi polk komandanlığının nümayəndələri kənd sakinlərindən dərhal tələb etmişlər ki, Ermənistan ərazisini təcili tərk etsinlər, çünki onların təhlükəsizliklərinə təminat vermirlər. Məlumatda Nüvədinin boşaldılması əməliyyatına Ermənistan DİN-nin müavini Q.Qriqoryanın rəhbərlik etdiyi bildirilirdi. Nüvədi kəndinin əhalisinin qovulması ilə Ermənistanın bütünlüklə türklərdən təmizlənməsi prosesi başa çatdı [8, 3].

Azərbaycan Respublikasının Qaçqınlar Cəmiyyətinin tərtib etdiyi siyahıda göstərilir ki,1988-1989-cu illərdə Ermənistanda milli zəmində baş verən toqquşmalarda 217 nəfər azərbaycanlı həlak olmuşdur [8]. Ermənistanda azərbaycanlıların deportasiyası zamanı 36 nəfər müxtəlif işgəncələrlə,18 nəfər

güllə ilə, 14 nəfər yandırılmış, 16 nəfər avtomaşınla vurulmuş, 48 nəfər müxtəlif xəsarətlər nəticəsində dünyasını dəyişmiş, 48 nəfər dağlarda borana düşərək ölmüşdür. Yerdə qalanlar isə həkim qəsdı və müxtəlif hadisələrdən sonra ölənlər və itkin düşənlərdir [1, 100-110].

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin vəhşiliklə qovulması respublika rəhbərliyinin Mərkəzi hökumətlə razılaşıdırılmış və birgə həyata keçirdikləri ardıcıl siyasətin nəticəsi idi. Ermənistan KP MK-nın 1989-cu ildə qəbul etdiyi qərar da bu faktı təsdiq edir. Qərarla göstərilirdi ki, bir sıra rayon rəhbərləri millətlərarası münasibətlərə siyasi rəhbərliyi təmin etməmiş və azərbaycanlı əhalinin kütləvi köçməsinı təşkil etmişlər [9, №17, 1989].

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların deportasiyası məqsədli siyasətin nəticəsi olmuş, bu siyasət xüsusi amansızlıqla və dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 80-ci illərin axırlarında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası ilə və SSRİ rəhbərlərinin təhriki ilə xalqımıza qarşı təcavüz və cinayətlərin yeni dalğası başladı. Erməni təcavüzü nəticəsində xalqımız soyqırırma məruz qaldı. Masisdə, Şirəzlıdā, Qafanda, Quqarkda ermənilər dəhşətli qırğınlar törətdilər. Bu siyasətin həyata keçirilməsində partiya və sovet orqanları, şovınist dairələr xüsusi fəallıq göstərdilər. Ermənistanda Azərbaycan türklərinin və başqa etnik qrupa mənsub xalqların deportasiyası ilə Ermənistan monoetnik respublikaya çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafā N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. soyqırım, qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Час беды и час ответственности. Газ., Коммунист. Ереван: 13 декабрь №57, 1988.
3. Двадцать месяц за борьбы (сборник выступлений). Ереван: АОД, 1989, 30 с.
4. Ереванлы А.О. Черное лето 1988 года (Ереванские события). Баку: ЭЛМ, 2001, 110 с.
5. İsmayilov E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı: Bayatı, 1994, 112 s.
6. Kommunist qəzeti. Bakı: № 280, №162, №282, №290, 1988.
7. Газ., Коммунист. Ереван: №281, № 286, 1988.
8. Мəммədov İ., S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 s.
9. Газета Правда. М.: №17, 1989.
10. Vəliyev İ. Dünya susur, tarix susmur. Bakı: Gənclik, 1994, 432 s.
11. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s.
12. Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.: Аспект пресс, 1999, с. 14-15

**ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ И ГЕНОЦИДА ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В АРМЯНСКОЙ ССР (1988-1991)**

А.Дж.КУРБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье исследуется депортация азербайджанских турок из своих исторических земель в контексте территориальных притязаний Армении. На основе конкретных фактов разоблачаются попытки армян сфальсифицировать исторические процессы, в том числе создать т.н. "Великую Армению" путем изгнания турок и других народов из родных мест. Подробно излагаются материалы о депортации мирного населения из искусственно созданной за счет азербайджанских земель Республики Армения. Отмечается, что депортация турок была осуществлено путем грубого нарушения прав человека и всех международных норм.

Ключевые слова: депортация, азербайджанец, Армения, геноцид

**ETHNO-POLITICAL CLEARANCE AND GENOCIDE POLICY
OF THE SSR ARMENIA AGAINST AZERBAIJAN (1988-1991)**

A.J.GURBANLI

SUMMARY

The article reflects the SSR Armenia's deportation and genocide policy against Azerbaijani Turks during 1988-1991. It is noted that Azerbaijanis deportation from their historical lands coincided with the Armenian territorial claims over our lands and this process was realized in accordance with the the myth of "Great Armenia". The deportation was brutally realized violating human rights.

Key words: deportation, Azerbaijani, Armenian, genocide